

Володимир Пришляк (Луцьк)

«Вів свою лінію українську»: гетьман Данило Апостол в оцінці Михайла Грушевського

Козацько-гетьманська епоха — знаковий період ранньомодерної української минувшини, свого роду її «золота доба». Вона позначила існування автономного козацького Гетьманату на окремішній території з особливою формою управління. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. і Вічного миру 1686 р., за традицією, Гетьманщиною зазвичай іменували десять полків Війська Запорозького — Лівобережної України з Києвом, на протигагу Правобережній і Слобідській, що не входили до гетьманського регіменту. В російському офіціозі XVIII ст. козацька автономія здебільшого фігурувала як «Мала Росія».

У доволі насиченій подіями та героями історії Гетьманщини першої половини XVIII ст., для якої після виступу Івана Мазепи, відтак упокорення на крові — «батуринської різні», «лебединського колесування» та програної разом зі шведами Карла XII мазепинцями Полтави, розпочався досить жорсткий проколоніальний період — часи Івана Скоропадського, Малоросійської колегії, Правління гетьманського уряду. Світлим проміжком тут виділялися неповних шість з половиною років гетьманування Данила Апостола (1 жовтня 1727 р. – 17 січня 1734 р.).

Михайло Грушевський (1866–1934) — вихованець «документальної школи» свого наставника, професора Володимира Антоновича, спеціально академічно не студіював історію Гетьманської України першої половини XVIII ст. Найцікавіші теми з історії України цієї непроминальної доби, втім, залишалися в полі зору дослідника і завзятого популяризатора українського минулого. Патріарх інтелектуальної України надолужував напрацювання у цій царині передовсім у науково-популярних та публіцистичних творах, підручниках, оглядах і рецензіях першої третини XX ст., а також у тематиці наукових розвідок своїх учнів львівської та, згодом, київської історичної школи. «Неонародницька» школа Грушевського як у Львові, так і в Києві формувалась, очевидно, під впливом західноєвропейської соціології кінця XIX – початку XX ст.¹ На початку XX ст. позитивістський — «критичний» проєкт «національної біографії», як і концепція сакралізації національного

---

¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — К.; Кембридж, 1991. — С. 23.

буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, зазнали істотних інтелектуальних і культурних трансформацій².

У львівській рецензії 1898 р. на україномовний курс лекцій 1895–1896 рр. свого університетського вчителя проф. В. Антоновича «Бесіди про часи козацькі на Україні» М. Грушевський зауважив про зменшення владних повноважень гетьмана станом на 1727 р. Він писав, що «*при виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до statu quo ante [до первісного стану] Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянні навіть з практикою останніх років Скоропадського і т. ін.*»³.

«Нарис історії українського народу» був написаний М. Грушевським у Львові російською мовою у першій редакції 1903 р. Вперше опублікований у Санкт-Петербурзі наступного 1904 р. Згодом нарис ще тричі перевидався: у 1906, 1911 (у Києві) та 1913 рр.⁴. У XXIII розділі під назвою «Останні гетьмани» М. Грушевський звернув увагу на дві передумови лібералізації урядового курсу новопосталої Російської імперії на початку другої чверті XVIII ст. Ці політичні чинники, на думку вченого, «*уповільнили злиття України з іншими провінціями імперії й відтермінували на кілька десятиліть ліквідацію української автономії*»⁵. Першою причиною пом'якшення стосунків імперії-центру та автономії-периферії, аж до дозволу виборів гетьмана, була близька перспектива війни з Туреччиною. Другою — зішестя на престол у 1727 р. сина царевича Олексія — Петра II. З цього приводу М. Грушевський писав не про повноцінні вибори «вольними голосами», а фактичне призначення гетьманом уже поважного в літах миргородського полковника Данила Апостола. Історик зазначав також про місію царського резиден-

² Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. — К., 2014. — Ч. 1. — С. 431.

³ Грушевський М. Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні // *його ж.* Твори: У 5 т. — Т. 6: 1895–1900. — Львів: Світ, 2004. — С. 568. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁴ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — СПб., 1904. — 380 с.; Изд. 2-е, доп. — СПб., 1906, — 521 с.; Изд. 3-е, доп. — К., 1911, 568 с.; Грушевський М. Иллюстрированная история украинского народа. — СПб.: Тип. Т-ва «Екатериногорск. печатное дело», 1913. — Вып. 1. — С. 3–64; Вып. 2. — С. 64–160; Вып. 3. — С. 161–256; Вып. 4. — С. 257–366. — (Бесплатное приложение к неделе «Вестника Знания»).

⁵ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / сост. и ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. Смолый; примеч. В. Рычки, А. Гуржия. — 2-е изд. — К., 1991. — С. 254 («Памятники исторической мысли Украины»); Грушевський М. Останні гетьмани // *його ж.* Твори: 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — Львів: Видавництво Світ, 2015. — С. 298. — (Серія: Монографічні історичні праці).

та і міністра-комісара Ф. В. Наумова, який виконав доручення не допустити обрання іншої особи. «Тим паче, — висноував дослідник, — що Апостол був зовсім не поганим кандидатом — одним з останніх представників кращих часів старих поколінь автономістів, які ще не розчарувались у можливості принципової політики»⁶.

Враховуючи неспокійну зовнішньополітичну обстановку, 16 (27) червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Колегії іноземних справ⁷. Про це з Глухова 8 жовтня 1727 р. Д. Апостол писав Петру II. У листі значилося, що «вся Малоросія и все малоросійские дела з високого Сената в Г[осу]дарственную Иностранних дел коллегію взяты нине по-прежнему»⁸. Сюди ж 18 (29) серпня 1727 р. були перенесені справи із Синоду. Так із переплетіння загальнодержавних і приватних (йдеться, зокрема, про певне лобіювання з боку князя О. Д. Меншикова) чинників впливлю «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу»⁹. М. Грушевський зазначав про середульшого сина гетьмана — Петра Апостола, майбутнього лубенського полковника, який «для більшої надійності» залишався заручником у Санкт-Петербурзі¹⁰.

М. Грушевський звернув увагу на докладені гетьманом зусилля «підготувати ґрунт для більш повного відновлення давніх вольностей»¹¹. Як відомо, у лютому 1728 р. новообраний гетьман Данило Апостол їздив до Москви на пишні урочистості з нагоди коронації юного імператора Петра II¹². Тоді ж при нагоді він подав петицію про відновлення старих державних прав Гетьманщини на основі «Березневих ста-

⁶ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 255; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 160: Архів та зібрання рукописів Київської духовної академії. — № 1123. — Арк. 1–1 зв.

⁸ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 29. — Д. 1793. — Л. 632.

⁹ РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Д. 1780. — Л. 97–98.

¹⁰ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299. Детальніше про цю сторінку в біографії Петра Апостола див.: Пришляк В. Записна книга Лубенського полку 1730 року // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Вип. 16/17. — С. 695.

¹¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

¹² Материалы для отечественной истории / изд. М. Судиенко. — К., 1853. — Т. I. — С. 1–124.

тей» 1654 р. Йшлося про так звані «Просительні статейні пункти», в яких обумовлювалися «нужди Малоросії»¹³. Зміст цієї української петиції, що складалася з 20-ти пунктів, 12 березня 1728 р. гетьман подав молодому цареві для розгляду *«хорошо ли они сочинены»*, через канцлера і президента Колегії іноземних справ, графа Г. І. Головкина. Документ зводився в основному до таких питань: 1) відновлення Київської митрополії; 2) заборона духовенству і монастирям купівлі козацьких земель й отримання маєтностей за заповітами; 3) узаконення самостійного судочинства та видрук книги «Прав малоросійських»; 4) виведення з тих міст Гетьманщини, де вони раніше не дислокувались, російських гарнізонів; 5) отримання документів, забраних у наказного гетьмана Павла Полуботка і генеральної старшини під час арешту; 6) можливість повернення запорозьких козаків на старі місця; 7) облаштування «Малоросійського двору» в Москві — та до низки інших вимог¹⁴. Нарешті, як затьягну відповідь-резольцію 22 серпня 1728 р. були надані так звані «Рішительні пункти», які, за висловом М. Грушевського, *«встановлювали точні підстави нової української конституції»*¹⁵. Його улюблений учень, дослідник цього періоду Іван Джиджора в листі до свого наукового керівника — *«високоповажаного дорогого пана професора»* від 2 (15) червня 1908 р. писав з Москви, що в архіві *«знайшов масу документів, які освітлюють закулісну роботу російських інституцій (резидента, Колегії [и]ностр[анных] дѣл і Верх[овного] Т[айного] Совѣта), якої результатом була конституція, т. зв. рішительні пункти і боротьбу Апостола проти тих обмежень»*¹⁶. Уперше за всю практику українсько-російських відносин після Переяслава-1654 не було підписано традиційних статей між гетьманом, який вступав на посаду, і царським урядом, а видано спеціальний звід правових норм. Це свідчило про послаблення централізаторського курсу російського уряду і певний дипломатичний успіх нового гетьмана¹⁷. Вчений слушно зазна-

¹³ Детальніше про це див.: Пришляк В. В. Матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії до історії Гетьманщини часів Данила Апостола // Архіви України. — 2013. — № 1 (283): січень–лютий. — С. 151–152.

¹⁴ Материалы для отечественной истории. — Т. I. — С. 23–25.

¹⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 255; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 299.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 1235: Грушевські — історики і філологи. 1830–1958 рр. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 186 зв.; опубл.: Лист № 99 // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. — С. 169. — (Епістолярні джерела грушевськознавства; т. IV).

¹⁷ Авторську інтерпретацію цих подій див.: Пришляк В. [Розд. 5]: Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій

чав про цілу низку суттєвих обмежень української автономії. Вони стосувалися виборів та затвердження царським урядом посад полковників і генеральної старшини, функціонування військового суду, контролю над фінансами, а саме запровадження подвійного урядування з українського і російського боку двох генеральних підскарбіїв, розквартирування в Гетьманщині російських полків.

Позитивними моментами у часи правління Данила Апостола М. Грушевський вважав упорядкування судочинства в дусі реформ Павла Полуботка, зокрема його інструкцію українським судам, а також початок роботи Кодифікаційної комісії. У правничій сфері Д. Апостол став ініціатором створення комісії «зводу прав» — першого збірника законів Гетьманщини, який би мав удосконалити державне судочинство. Багатолітня праця, започаткована за Данила Апостола у квітні 1729 р. над складанням та перекладом зводу прав, закінчилася аж навесні 1743 р. Якраз тоді у Глухові було завершено «Права, за якими судиться малоросійський народ»¹⁸. Зміни у судочинстві полягали у реформуванні насамперед полкових судів та запровадженні обов'язкової документації. З цього приводу відома його інструкція з 14-ти пунктів про суди від 13 липня 1730 р., власноручно затверджена гетьманом в Москві через імператорську жалувану грамоту¹⁹.

Проведення «Генерального слідства про маєтності» у 1729–1730 рр. мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, отже, тимчасових — «до ласки войскової»), церковних, монастирських, приватних маєтків, щоб упорядкувати земельні відносини в десяти полках Гетьманщини, а передусім сприяло поверненню до державного фонду рангових маєтностей тих маєтків, які з тих чи інших причин незаконно перейшли у приватну власність. Як далекоглядний державець, Д. Апостол саме через Генеральне слідство здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування одного з його попередників — гетьмана Івана Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то принаймні запобігання їх зростанню. Слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду.

першої половини XVIII ст. // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн. — Кн. 1 / ред. кол.: В. Смолій та ін. — К., 2018. — С. 167–169.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. — Оп. 3. — Спр. 3284. — 204 арк.; Матеріали для отечественной истории. — Т. I. — С. 68; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / підгот. К. Вислобоков. — К., 1997.

¹⁹ Федотов-Чеховский А. А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. — 1887. — Т. VII. — Январь. — С. 139–154.

Особливий сентимент у автора виклала ініціатива гетьмана стосовно повернення Запорозької Січі з ханської території — «з агаряньської землі». До весни 1733 р. Д. Апостол сприяв поверненню Коша запорожців із кримськотатарських володінь «під ясні зорі, на тихі води» і навіть домогся дозволу заснувати Нову (Покровську) Січ на р. Підпільній, в урочищі Базавлук недалеко від Чортomla²⁰. Історик відзначив згортання курсу на лібералізацію за Анни Іоанівни наприкінці гетьманування Д. Апостола, коли його хвороба і смерть у січні 1734 р. стали зручним приводом для російського уряду не передавати управління генеральній старшині й не дозволити їй обрати нового гетьмана²¹.

Данилу Апостолу та його добі у популярній «Ілюстрованій історії України» 1911 р. М. Грушевський присвятив цілий 100-й підрозділ під назвою «Відновлення гетьманства і гетьман Апостол»²². Він звернув увагу на складну політичну кон'юнктуру та суперечності між різними олігархічними дворянськими угрупованнями, зокрема Меншикова і Долгоруких. Означені процеси тривали після смерті Петра I і Катерини I навколо російського престолу. Ці обставини дозволили прийти до влади вже поважному літами миргородському полковникові Д. Апостолу. Історик дав йому вичерпну і досить влучну характеристику: *«Апостол же був дуже підходящий чоловік для Українців, не тільки що його петербурське правительство призначило. Він був старий козак, — казали, що мав сімдесят літ, а може й більше. Виростав в тих часах, як українська сила не була зломлена і люде не зневірилися, але в можливості вибороти для українського народу свободу і кращу долю. Був оден з ближших товаришів Мазепи, як той укладав ся з Шведами, але вернув скоро, поміркувавши, що з того шведського союзу нічого не буде»*²³. *Тримав ся здержливо і тим кінець кінцем здобув собі віру і ласку правительства, але ніколи не вступав в якусь ворожу для*

²⁰ Про це див.: Пришляк В. Пилип Орлик і Данило Апостол: однодумці чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: [матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes» до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р.] (Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.) / ред. Н. Яковенко. — К., 2011. — С. 211–212.

²¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 256–257; Грушевський М. Останні гетьмани // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 22: Нарис історії українського народу. — С. 300–301.

²² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — [репринт вид. — К.; Львів, 1913]. — С. 398–404.

²³ На цю тему більше див.: Пришляк В. Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст. [наук. зб.] / уряд. І. Скоцилас. — Львів, 2011. — С. 112–125.

*України справу — віє свою лінію українську. Належав також до невеликого числа старшин, які не замазали рук своїх кривдою народньою*²⁴.

М. Грушевський відзначив повернення Гетьманщини «до свого автономного життя — хоч і обкромленого», вказуючи на неповноту відновлення повернення давніх українських прав і вольностей. Історик зазначав про це з огляду на відсутність укладення традиційних гетьманських статей. Вони мали б послужити основою для української конституції. Йшлося також про діяльність резидента при гетьмані — таємного радника Ф. В. Наумова, введення трьох російських офіцерів поряд із трьома козацькими старшинами до складу Генерального військового суду і одного росіянина, поряд із українцем, до складу Генерального військового скарбу, підпорядкування у військових справах російському фельдмаршалові й т. п. У всіх позитивних починаннях стосовно поліпшення українських справ історик постійно і, мабуть, слушно порівнював Апостола з Полуботком. Як на важливій події періоду гетьманування Д. Апостола, вчений наголошував на факті повернення понад 7000 запорожців із татарсько-турецьких володінь²⁵. Хворобу і смерть гетьмана М. Грушевський трактував як привід до згортання ліберальної політики Російської імперії стосовно козацької автономії. «Без сумніву, він щиро бажав добра своїй Україні і вмів працювати для цього добра», — підсумовував М. Грушевський. «Коли його політика похила і покірна може вражати неприємно, то треба пам'ятати, — зазначав історик, — як трудно було здобути ся йому на яку небудь твердию політику маючи наоколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якогось гідного поводження, призначені запобігати перед усім московської ласки, — та всяких пройдисвітів, ні з чим не звязаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасідали на ріжних визначних урядах і не мали перед собою иньшої мети, як збагачення своє і своєї сім'ї»²⁶.

Розповідь про Апостола вчений проілюстрував портретами гетьмана. Перший портрет під № 316 він підписав як «Данило Апостол, нововибраний гетьман (сучасна німецька гравюра)». Окрім герба там зазначений і сумнівний рік народження гетьмана — 1658²⁷. Є вказівка про походження — зі збірки гравюр краківського музею Чапських²⁸. Відомо, що В'ячеслав Липинський допомагав М. Грушевському у до-

²⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 400.

²⁵ Там само. — С. 402–403.

²⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 404.

²⁷ Майбутній гетьман Данило Апостол народився, очевидно, 17 грудня 1654 р. в сотенному містечку Сорочинцях Миргородського полку.

²⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 400, 7.

борі ілюстрацій для його найвідомішої популярної праці 1911 р. «Ілюстрована історія України». У поясненнях до ілюстрацій В. Липинський перерахував низку гравюр зі збірки Музею Гуттен-Чапських у Кракові, зокрема портрети полковника Максима Кривоноса, гетьманів Богдана Хмельницького (гравюра Конрада Вауманса) і Данила Апостола (тогочасну німецьку гравюру)²⁹. А в листі до М. Грушевського з Кракова від 4 (17) травня 1911 р. В. Липинський просив пана професора «відослати мені того Апостола в зброї (№ 334, ст. 433 Вашої Історії)»³⁰. Такий же портрет зберігався у фондах чернігівського Музею українських старожитностей Василя Тарновського. За каталогом цей гравійований портрет гетьмана розміром 201 × 136 мм — більш ніж поясний, — зображав козацького правителя в латах, збоку із булавою у правиці, зліва зображено поле бою. Унизу напис німецькою: «Der Neuerwehlte Feld-Herr derer Cosaccen Daniel Apostel, geboren 1658 / Новообраний гетьман козаків Данило Апостол, народжений 1658 р.» та зображення його родового герба «Юнчик» — двічі перехрещений і роздвоєний внизу хрест³¹. Подібний портрет гетьмана із більш розлогим підписом німецькою мовою з архіву Міністерства закордонних справ публікувався у пітерському виданні 1914 р.³². Цікаво, що у Відділі рідкісної та рукописної книги Бібліотеки Російської академії наук на Васильєвському острові у Санкт-Петербурзі, зокрема у фонді «Основне зібрання», зберігається один із варіантів знаменитого козацького «Літопису Самовидця про війни Богдана Хмельницького». Документ охоплює події від «самодержавства великого князя Володимира» до 1756 р. (в тому числі й за 1727–1734 рр.). Написаний скорописом у 1749 р., він примітний тим, що на його сторінках поміщено портрет (очевидно, так само з німецької гравюри) Данила Апостола із непокритою сивою головою, розкішними сивими вусами, в обладунках, зі шаблею і булавою. Підпис німецькою мовою лаконічно оповідав унизу про рік народження козацького гетьмана у 1658 р., а не в 1654 р. Розповідав про його кар'єру миргородського полковника, а також у якості наказного гетьмана в по-

²⁹ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. — Т. 1 (А–Ж). — К.; Філадельфія, 2003. — С. 96.

³⁰ Лист В. Липинського до М. Грушевського від 4/17 травня 1911 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 54–55 (Автограф, листівка). Див. також: Пришляк В. Природа гетьманської влади в концепції В'ячеслава Липинського // Літопис Волині: Всеукр. наук. часопис. — Луцьк, 2012. — Ч. 11. — С. 112.

³¹ Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского / сост. Б. Д. Гринченко. — Чернигов, 1900. — Т. II. — № 375. — С. 35–36.

³² Портрет Данила Апостола друкувався між сторінками 288–289: Грушевський М. Общественная структура // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. 1. — СПб., 1914. — С. 285–289.

ходах 1723–1727 рр. і навіть про намір повернути гетьманську резиденцію на попереднє місце із Глухова до Батурина³³.

Гетьманську іконографію продовжила друга ілюстрація під № 317 — підписана автором як «Данило Апостол, з старого портрета». В «Ілюстрованій історії України» вона, ймовірно, була запозичена з оригінальної гравюри. Її автор — російський художник-графік Максим Воробйов (1787–1855). Гравюра походила зі збірки відомого московського видавця, історика і колекціонера Платона Бекетова (1761–1836), видрукувана в альбомі 1844 р.³⁴ Не факт, що вчений і для цієї ілюстрації не використав листівку (відкритий лист) із зображенням гетьмана Данила Апостола, яка побачила світ на початку ХХ ст. у популярному московському видавництві Карла Фішера³⁵. Портрет гетьмана Д. Апостола поряд із портретами інших гетьманів М. Грушевський бачив також на сторінках першого видання (1822 р.) IV тому «Истории Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського³⁶. «З великою симпатією, хоч коротко і поверхово, описує Б[антиш] правління Апостола як активного і влучного оборонця укр[аїнських] вільностей»³⁷, — підкреслював дослідник у своєму історіографічному нарисі.

Із 1908 р. Михайло Грушевський неодноразово переконував свого улюбленого учня — вихованця семінару «Історичні вправи» Івана Джиджору (1880–1919) зайнятися темою про Гетьманщину доби Данила Апостола³⁸. Цей сюжет добре простежується в їхньому взаємному лис-

³³ Библиотека Российской Академии наук, отдел редкой и рукописной книги (далі — БРАН, ОРРК). — Ф. Основное собрание. — № 16.8.12. — Л. 78; Пришляк В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. — СПб., 2013. — № 2 (14): июль–декабрь. — С. 149; Пришляк В. «Что за прежних гетмановъ резиденція гетманская была в Батвринѣ»: спроба віднови гетьманської столиці за Данила Апостола // Сіверянський літопис. — 2014. — № 6 (120): листопад–грудень. — С. 93–103.

³⁴ Изображения людей знаменитыхъ или чѣмъ нибудь замѣчательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи / Заключаетъ въ себе 42 портрета из собрания П. П. Бекетова. — Москва, 1844. — Портретъ 17: Д. Апостоль; Каталог Музея украинскихъ древностей В. В. Тарновского. — Т. II. — № 365. — С. 34.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. 292: Колекція фотографій та ілюстративних матеріалів. — № 32. — Арк. 1.

³⁶ Грушевський М. «Историограф Малой России» // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 10. — Кн. 2: 1930–1934, 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 100. — (Серія: Історичні студії та розвідки; Рецензії та огляди).

³⁷ Там само. — С. 127.

³⁸ Пришляк В. Український історик Іван Джиджора // Український історичний журнал. — 2006. — № 6 (471). — С. 58–61; його ж. Історія гетьманства Да-

туванні, особливо за 1908–1910 рр.³⁹. Ще влітку 1908 р. М. Грушевський писав І. Джиджорі до Москви: «Дорогий Іван Миколаєвич! Все, Вами згадане, розуміється, треба копіювати, треба тільки виробити погляд, що вийде в найперший том того збірника, і то копіювати найскорше»⁴⁰. Таким чином, він ставив перед своїм вихованцем його першорядні завдання, а саме: «вибрати збірку до “Жерел”, статейку для “Записок” і написати дисертацію»⁴¹. Через місяць архівних пошуків, 4 (17) липня 1908 р., І. Джиджора з Москви писав професорові: «Матеріалу найшов я велику масу, що може дати скільки вгодно томів — самі донесення Апостола дадуть зо два, тільки часу багато треба, щоб те все перечитати і переглянути. Бачу тепер, що гетьманованне Апостола — дуже велика тема; про саме, так сказати, уконститування гетьманства (липень 1727 — серпень 1728, до видання «рішительних пунктів») можна б написати дисертацію»⁴². На ці та інші повідомлення М. Грушевський відповідав, що «книгу коресп[онденції] Апостола, розуміється, треба всю списати», і запитував, чи немає там матеріалів «Генерального слідства про маєтності», принагідно уточнюючи, що деякі вже опубліковані⁴³. Тоді ж М. Грушевський зауважував про необхідність копіювання виявлених матеріалів за 1727–1734 рр. до чергового тому «Жерел до історії України-Руси»⁴⁴.

Власне, під впливом консультацій та порад М. Грушевського тема докторату І. Джиджори згодом змінилася й не зосереджувалася виключно на добі Данила Апостола, а отримала концептуальнішу і ширшу назву «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.». Ця головна його праця, що публікувалася у «Записках НТШ» за 1910–1911 рр., була захищена як докторська дисертація у Львівському університеті у 1912 р. У відгуку наукового керівника проф. М. Грушевський наголошував, що автор «вперше дав широкий, деталічно пророблений образ з сеї сфери: представив стан української торгівлі в перших десятиліттях XVIII в., ті перепони, з якими вона стрічалась, характеризував торговельну **політику** (підкреслення М. Грушевського. — В. П.) російського політика і її руйніні впливи на українську торгівлю, котру з “квітнучого стану”, в яким застала її по

нила Апостола у висвітленні Івана Джиджори // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006–2007. — Вип. 15: Confraternitas. — С. 749–760.

³⁹ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — С. 11–47.

⁴⁰ Лист № 100 // Там само. — С. 171.

⁴¹ Лист № 101 // Там само. — С. 172.

⁴² Лист № 102 // Там само. — С. 174.

⁴³ Лист № 97 // Там само. — С. 167.

⁴⁴ Лист № 103 // Там само. — С. 175.

Мазепі, звела до розбитків епохи Апостола, і то в значній мірі відсутнула від них тубільне українське купецтво, а передала в руки великоросійських купців і “розночинців”. Автор влучно вказав в сій політиці поруч впливів сучасного меркантілізму також спеціальні політичні мотиви — московські централістичні змагання, представивши сю торговельну політику як одну з складових частин програми “прибирання к рукам Малої Россіи”»⁴⁵.

Студія І. Джиджори ґрунтувалась, в основному, на детальному вивченні недрукованих матеріалів з фондів Харківського архіву, Московського архіву Міністерства юстиції та Рум’янцевського музею. У контексті затяжного конфлікту між російським централізмом і українською автономією на нових архівних джерелах вчений одним із перших серед дослідників здійснив історичну реконструкцію імперської економічної блокади, звернувши увагу на численні регламентації, обмеження і заборони стосовно української торгівлі. Автор прийшов до слушного висновку, що така економічна політика російського абсолютизму в Гетьманщині XVIII ст. у кінцевому рахунку мала на меті остаточний занепад її політичної автономії⁴⁶.

Молодий дослідник проаналізував майже не вивчений до нього процес послідовної ліквідації царським урядом автономних засад Гетьманщини, простежив демагогічну агітацію проти гетьмана й козацької старшини та витончений фіскальний грабіж періоду Малоросійської колегії, показав виснажливі постої та походи російських військ за часів Північної та російсько-турецької воєн 1735–1739 рр. Вдало оцінив діяльність Генеральної військової канцелярії як головної установи гетьманської адміністрації та окреслив соціальний статус українського селянства. Історик слушно зауважив про політичну пасивність і деморалізацію старшини, зневолоної «страхом Петрового режиму» під впливом нещадного терору та інших інкорпораційних заходів російського уряду, що неухильно вели до згасання національного за сутністю козацького Гетьманату. До 1914 р. він встиг підготувати до випуску «Жерел з істо-

⁴⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львів. обл.). — Ф. 26: Львівський королівський університет імені Франца І. — Оп. 15. — Спр. 727: Книга протоколів про складання докторських екзаменів і висновки про докторські дисертації. — Арк. 156–156 зв.; опубл.: *Пришляк В.* Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел [зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття]: У 2 т. — К.; Львів, 2004; Т. II. — Додаток. — С. 544; передрук: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. — Львів, 2016. — Додатки. — С. 387 (серія «Грушевськіяна», т. 9).

⁴⁶ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1911. — Т. CV. — Кн. V. — С. 88–89.

рії України-Руси» збірку актів гетьманського правління часів Данила Апостола за 1727–1734 рр., виявлену та опрацьовану в московських архівах, яку так і не було надруковано, а потім ніби втрачено в роки Першої світової війни. Її розпорошені матеріали, укомплектовані Теофілом Кострубою у 1932 р., як виявилось у 2007 р., все ж збереглися в архіві НТШ⁴⁷.

Грушевський-енциклопедист у гаслі «Україна. Історія», написаному для Енциклопедичного словника Товариства братів Гранат, у 1914 р. вів мову про фактично призначеного російським урядом «старого і навченого досвідом миргородського полковника». Історик твердив, що «Апостол обережно, з більшим тактом і витримкою, поступово посувався в напрямку відновлення старого ладу; він одночасно з цим працював над відновленням і впорядкуванням внутрішніх відносин (приймав і значною мірою здійснив розпочатий Полуботком план реформ українського суду й т. ін.). Але управління його було короткочасним (у 1733 р. він був розбитий паралічем і фактично діяльність його припинилася), а головне — зі сходженням на престол імператриці Анни уряд знову повернувся до петровського курсу в українських справах, і тільки обставини зовнішньої політики децю стримували його в подальших обмеженнях української автономії»⁴⁸.

Академічний історик М. Грушевський добре усвідомлював важливість книжок зі шкільної дидактики, передовсім підручників з рідної історії. Так з'явилася «Історія України», вперше видана 1920 р. у Відні. У цій книжці він згадав про факт, який 1707 р. стався у військовому таборі під Білою Церквою. Від імені генеральної старшини і полковників до гетьмана Івана Мазепи звернувся його однодумець і спільник миргородський полковник Данило Апостол зі скрушними словами: «Очі всіх на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть»⁴⁹. У навчальному посібнику також підкреслено гетьманське покровительство українській церкві, освіті та книжності.

Меценатство гетьмана Д. Апостола на благо української культури як прояв правдивого патріотизму М. Грушевський ставив в один ряд з

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІЛ України). — Ф. 309: НТШ. — Оп. 1. — Спр. 2495, т. IV, арк. 1; див. також: Пришляк В. В. Львівський проєкт Михайла Грушевського «Матеріали до історії української козаччини» (Іван Джиджора) // Матеріали Всеукр. наук. конф. «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України» (Львів, 29 червня 2017 р.). — Львів, 2017. — С. 134–136.

⁴⁸ Грушевський М. Україна. Історія // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 9: 1917–1923. — Львів: Світ, 2009. — С. 315. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁴⁹ Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 23. — Львів: Світ, 2014. — С. 398. — (Серія: Монографічні історичні праці).

подібними ж учинками гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та Івана Мазепи⁵⁰. У розвідці «Три академії» історик нагадав про те, що передовсім Д. Апостол підняв із занепаду після Мазепиної поразки Києво-Могилянську академію. Універсалом від 14 січня 1729 р. він підтвердив за навчальним закладом і братським монастирем всі маєтності, *«респектуючи на Колегіум Кієво-Могилянскую Братскую, всему отечеству нашему благопотребную, где малоросійскіи сини и прочіи в науках свободных имеют наставленіе и оттоль подпору церкви православної и отчизни належную происходят»*⁵¹. 19 січня 1732 р. гетьман надіслав чолобитну на ім'я імператриці Анни Іоанівни із проханням відновити фінансування академії у розмірі 200 рублів субсидії з Військового скарбу, припинену свого часу Малоросійською колегією⁵².

До теми гетьманування Данила Апостола академік М. Грушевський востаннє коротко звернувся у січні 1930 р. У передмові до посмертної збірки праць свого улюбленого учня, приятеля і дослідника Гетьманщини Івана Джиджори він слушно назвав часи між Мазепою і Розумовським першим ліквідаційним періодом, який розділений *«короткою передишкою часів Апостола»*⁵³.

Про І. Джиджору, який досліджував економічну і політичну історію Гетьманщини XVIII ст., його вчитель зі щирістю писав, що він, *«тоді ще зовсім молодий науковий робітник, що ледве тільки сходив з університетської лавки взяв своїм завданням освітити історію ліквідації державного життя Козацької України — централістичну політику російського уряду — в зв'язку з економікою, ліквідацією політичних прав України в зв'язку з змаганням російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу. З другої сторони — доповнити економічну роботу української старшини над утворенням своєї привілейованої верстви історією її політичної боротьби, котрою вона силувалась захистити свою політичну окремішність — “права Малої Росії”»*⁵⁴.

⁵⁰ Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 202. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵¹ Грушевський М. Три академії // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 10. — Кн. 2: 1930–1934, 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 404. — (Серія: Історичні студії та розвідки; Рецензії та огляди).

⁵² Пришляк В. Культурний простір Гетьманщини доби Данила Апостола // Studia Ucrainica Varsoviensia. — Warszawa, 2015. — Nr 3. — S. 338.

⁵³ Грушевський М. Передмова // Іван Джиджора. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. V. — (Записки Історичної секції ВУАН, т. XXXVI).

⁵⁴ Там само. — С. IV.

Проводячи паралель між двома істориками: Грушевським — науковим керівником і Джиджорою — докторантом, можна ствердно констатувати про спадкоємність історичної традиції у стилі «критичного» позитивізму в українській історіографії першої третини ХХ ст. Доказом цього слугують цілковито суголосні з науковим метром оцінки історичного діяча і висновки. До них вповні самостійно у своїх студіях прийшов Іван Джиджора: «сам старий Апостол, один із кращих історичних українських діячів, а при тім рішучий автономіст». Учень Михайла Грушевського однозначно визнав, що Данило Апостол залишився в історії як «останній гетьман-козак козацької України»⁵⁵.

---

⁵⁵ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. VI. — С. 78, 81; його ж. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до історії гетьманщини // його ж. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 131, 133.